

Andrzej Wojtaszak*

NACJONALIZM. EWOLUCJA MYŚLI POLITYCZNEJ. ZARYS PROBLEMU

Omówienie podstawowej literatury

Kwestie badań nad rozwojem idei, doktryny czy myśli politycznej nacjonalizmu mają bardzo szeroką literaturę, były przedmiotem analiz w wielu artykułach, opracowaniach czy odrębnych monografiach. O nacjonalizmie pisali autorzy, spotykanych również na polskim rynku naukowym, podręczników, np.: Roman Tokarczyk¹, Krystyna Chojnicka i Henryk Olszewski² czy Andrew Heywood³. Ewolucję nacjonalizmu, jako jedną z koncepcji w myśli politycznej badali m.in. Paul Lawrence⁴, Christopher Dandeker⁵, Umuta Özkrimili⁶, David

* dr hab. Andrzej Wojtaszak prof. US, Instytut Politologii i Europeistyki Uniwersytetu Szczecińskiego, e-mail: nadwojt@wp.pl.

¹ R. Tokarczyk, *Współczesne doktryny polityczne*, Zakamycze, Kraków 1998.

² K. Chojnicka, H. Olszewski, *Historia doktryn politycznych i prawnych. Podręcznik akademicki*, Przedsiębiorstwo Wydawnicze Ars boni et aequi Władysław Rozwadowski, Poznań 2004.

³ A. Heywood, *Ideologie polityczne. Wprowadzenie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, s. 29.

⁴ P. Lawrence, *Nacjonalizm. Historia i teoria*, Wydawnictwo Naukowe „Książka i Wiedza”, Warszawa 2005.

⁵ Ch. Dandeker, *Nationalism, Nation-States, and Violence at End of Twentieth Century: A Sociological View*, w: *Nationalism and Violence*, red. Ch. Dandeker, Transaction Publishers, New Brunswick–London 1998.

⁶ U. Özkrimili, *Theories of Nationalism. A Critical Introduction*, Palgrave, Basingstoke 2010.

MacCrone⁷, a z polskich autorów np. Bogumił Grott⁸, Tomasz Kamusella⁹, Krzysztof Jaskułowski¹⁰ czy Adam Wielomski¹¹. Współczesny rozwój koncepcji nacjonalistycznych był przedmiotem analiz, prowadzonych przez Benedicta Richarda O’Gormana Andersona¹², Romana Bäckera¹³, Craiga Calhouna¹⁴, Anthony D. Smitha¹⁵, Michaela Billiga¹⁶, Ernesta Gellnera¹⁷ i wielu innych.

Geneza idei nacjonalistycznej

Myślenie o początkach powstania koncepcji nacjonalistycznych w historii ludzkości związane jest z rozwojem koncepcji narodowych. Trudno doszukiwać się istoty nacjonalizmu w poczynaniach pierwotnych plemion, które wyodrębniły się jako środowiska zwarte wraz z początkiem trwałego osadnictwa człowieka. Inaczej pojęcie myślenia o odrębności etnicznej wyglądało w starożytności, gdy

⁷ Zob. D. MacCrone, *The Sociology of Nationalism. Tomorrow’s ancestors*, Routledge, State University of New York Press, London–Now York 1998.

⁸ B. Grott, *Nacjonalizm czy nacjonalizmy? (zamiast wstępu)*, w: *Nacjonalizm czy nacjonalizmy? Funkcja wartości chrześcijańskich, świeckich i neopogańskich*, red. B. Grott, Zakład Wydawniczy „Nomos”, Kraków 2006.

⁹ T. Kamusella, *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe*, Palgrave, Basingstoke 2009.

¹⁰ K. Jaskułowski, *Mityczne przestrzenie nacjonalizmu. Historia i mit w walijskiej ideologii narodowej*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2003; idem, *Nacjonalizm bez narodów. Nacjonalizm w koncepcjach anglosaskich nauk społecznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2009; idem, *Wspólnota symboliczna. W stronę antropologii nacjonalizmu*, Wydawnictwo Naukowe Katedra, Gdańsk 2012.

¹¹ A. Wielomski, *Nacjonalizm jakobiński*, w: *Ideologie doktryny i ruchy narodowe. Wybrane problemy*, red. S. Stępień, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2006.

¹² B. Anderson, *Wspólnoty wyobrażone: rozważania o źródłach i rozszerzaniu się nacjonalizmu*, Znak – Fundacja im. Stefana Batorego, Kraków–Warszawa 1997; idem, *Imagined Communities Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, London, New York 2006.

¹³ R. Bäcker, *Typologia rosyjskiego nacjonalizmu*, w: *Ideologie, doktryny i ruchy narodowe...*

¹⁴ C. Calhoun, *Nacjonalizm*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2007.

¹⁵ A.D. Smith, *Ethno-symbolism and Nationalism. A cultural approach*, Routledge Taylor and Francis Group London, London, New York 2009; idem, *Nacjonalizm*, Wydawnictwo sici, Warszawa 2007.

¹⁶ M. Billig, *Banalny nacjonalizm*, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków 2008.

¹⁷ E. Gellner, *Narody i nacjonalizm*, PIW, Warszawa 2009; idem, *Thought and Change. The Nature of Human Society*, Weidenfeld and Nicolson, Londyn 1964; por. A. Walicki, *Nacjonalizm i społeczeństwo obywatelskie w teorii Ernesta Gellnera*, w: *Idee a zarządzanie świata społecznego. Księga jubileuszowa dla Jerzego Szackiego*, red. E. Nowicka, M. Chałubiński, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1999, s. 253–272.

zróznicowanie to było przede wszystkim efektem istnienia wielkich imperiów, a poczucie odrębności, odczuwane głównie przez „obywateli” imperium, ulegało zmianie wraz z jego upadkiem. Wyjątkiem może być jedynie świat hellenistyczny, gdzie tożsamość etniczna miała dwojaki charakter – w szerszym znaczeniu traktowano ją jako odczucie przynależności do świata hellenistycznego (od Hellady). W węższym rozumieniu natomiast była to przynależność do miasta państwa w starożytnej Grecji (Spartiaci, Ateńczycy, Tebańczycy itd.). Hebrajczycy także stworzyli własną koncepcję ideologiczną opartą na trzech kryteriach: narodu wybranego, podkreślanie własnej przeszłości i oczekiwanie na lepszą przyszłość i mesjanizm, czyli specjalne posłannictwo, które z woli Boga (Jahwe, Adonai) i zawartego z nim Przymierza mieli zrealizować¹⁸.

Przemiany związane z państwami monarchistycznymi w okresie średniowiecza nie pozwoliły na jednoznaczne wypracowanie koncepcji nacjonalistycznych. Nie zapominajmy, że państwa te ukształtowały w sobie zasadę dynastyczności. Monarchie dynastyczne, traktujące poddanych jako własność monarchy, dawały poczucie przynależności, a może jeszcze bardziej zależności od rządzących monarchów. Powszechne stało się określenie „poddany”: Andegawenów, Burbonów, Habsburgów, Hohenstaufów, Jagiellonów, Karolingów, Luksemburgów, Piastów, Przemyślidów, Romanowów, Rurykowiczów, Stuartów, Tudorów, Walezjuszy, Welfów i innych. Trudno mówić o nacjonalizmie w przypadku społeczności średniowiecznych. Nawet warstwy uprzywilejowane poszukiwały swoich początków w mitologicznej przeszłości, np. idee frankońskie, sarmackie czy normańskie¹⁹.

Bezspornie zmiana postawy społecznej wobec poczucia odrębności nastąpiła w momencie upowszechnienia i upodmiotowienia pojęcia obywatelskości. Państwo o charakterze republikańskim dawało coraz więcej możliwości partycypacji politycznej przeciętnemu Francuzowi czy Amerykaninowi, zmieniało także model monarchii w kierunku konstytucyjnym, np. Wielka Brytania.

Pierwszy raz termin nacjonalizm, we współczesnym znaczeniu, był użyty według jednych już w 1789 roku przez **Augustina Barruela**²⁰, a według innych przez **Maurica Barrésa**²¹. Ten pierwszy to francuski jezuita, który oskarżał masonerię o wywołanie przeobrażeń rewolucyjnych we Francji, czego następstwem było upodmiotowienie burżuazji (w efekcie powstała, wykorzystywana

¹⁸ R. Tokarczyk, *Współczesne doktryny...*, s. 326.

¹⁹ A. Wielomski, *Nacjonalizm jakobiński...*, s. 29 i n.

²⁰ A. Heywood, *Ideologie polityczne...*, s. 29.

²¹ A. Wielomski, *Nacjonalizm jakobiński...*, s. 32.

w przyszłości przez marksistów, teoria klasowości społeczeństwa). Drugi zauważył cechy samoidentyfikacji ludzkości w narodzie (pierwszy wskazywał identyczne cechy w klasach społecznych). Dla Barrésa ważnymi czynnikami było uwzględnienie takich wartości jak tradycja narodowa, protekcyjność wobec własnego narodu oraz decentralizacja państwa²². Obie koncepcje miały cechy nacjonalistyczne. Pierwsza koncepcja łączyła nacjonalizm z socjalizmem (nie należy mylić z ideą nazizmu); druga była bliższa współczesnej wizji nacjonalizmu identyfikowanego z pojęciem narodu²³.

Sama idea narodu, która jest jednym z elementarnych czynników nacjonalizmu, stawała się aktualna w momencie pojawienia się haseł narodowo-wyzwoleńczych. Pierwszy, w takiej konwencji, hasła narodowe postawił w *Księciu (Il Principe)* **Niccolo Machiavelli**, który domagał się wyzwolenia Włoch spod obcych wpływów²⁴. Był to początek kształtowania nacjonalizmu historycznego.

Inaczej odbierane są koncepcje **Johanna Gottfrieda von Herdera**, któremu przypisuje się bowiem „ojcostwo” koncepcji nacjonalizmu kulturowego, o czym pisał m.in.: „więzi kulturowe, które połączyły członków narodu w wzajemną całość, nie były rzeczami lub artefaktami narzuconymi z zewnątrz, ale żyjącymi siłami emanującymi z wnętrza, wspólnymi znaczeniami i odczuciami, które z czasem formują wspólnego ducha narodu”²⁵.

Dla Herdera państwo było tworem sztucznym, zewnętrznym, mechanicznym, a naród to wspólnota organiczna. W ocenie relacji społecznych postawił dlatego tezę o tym, że jednostka czuje się we wspólnocie narodowej autonomicznie, mając wpływ na samą wspólnotę oraz na kreowanie swego miejsca w jej hierarchicznym porządku. Herder uznawał także, że ważnym elementem spajającym naród jest wspólnota językowa. O znaczeniu języka pisał: „Nasz język ojczysty był zawsze pierwszym światłem, jakie widzieliśmy, pierwszymi emocjami, jakie odczuwaliśmy. Pierwszą działalnością i radością, jaką się cieszyliśmy”²⁶.

W niemieckiej myśli politycznej koncepcje nacjonalistyczne rozwinął także **Johann Gottlieb Fichte**, stawiając, przy określeniu idei nacjonalistycznej, na dwa czynniki – obok wspólnoty językowej zauważał istnienie wspólnej tożsamości, która w przypadku narodu niemieckiego była wyróżnikiem dającym

²² J. Bartyzel, *Mauric Barrés*, <http://haggard.w.interiowo.pl/barres.html> (15.04.2014).

²³ A. Wielomski, *Nacjonalizm jakobiński...*, s. 30–31.

²⁴ R. Tokarczyk, *Współczesne doktryny...*, s. 327.

²⁵ Cyt. za: P. Lawrence, *Nacjonalizm...*, s. 13

²⁶ Cyt. za: M. Billig, *Banalny nacjonalizm...*, s. 45

Niemcom prymat nad innymi²⁷. Fichte używał określenia *Normalvolk* – to znaczy naród wyznaczający innym normę, z uwagi na najwyższy poziom kultury, jaki osiągnął²⁸.

Z kolei **Heinrich von Treitschke** bez wątpienia był zwolennikiem idei ciągłej walki między narodami. Dla niego konflikt między narodami to wartość stała, działania hamujące konflikty były więc nie do przyjęcia, kłóciły się bowiem z samą istotą historii jako nauki, którą postrzegał jako dzieje konfliktów. Agresywny nacjonalizm stał się podstawą dla głoszonych przez niego idei. Był zwolennikiem silnego, suwerennego państwa²⁹.

W gronie niemieckich teoretyków idei nacjonalizmu szerzej znane są poglądy **Friedricha Meinecke**, który zastanawiał się nad specyfiką badań nad nacjonalizmem. Zauważał, że nauki społeczne są w stanie określić ogólne cechy narodu, a jedynie historia może dać pełniejszy obraz uwzględniając specyfikę narodów, wynikającą z przeszłości dziejowej. Wprowadzając rozróżnienie pomiędzy typami narodów na polityczne i kulturowe, zauważał u pierwszych koncentracje na elementach, wynikających z historii politycznej, drugim natomiast przypisywał wizję dziedzictwa kulturowego – wspólnoty kulturowej³⁰.

W kręgu tym należy zauważyć również poglądy głoszone przez **Giuseppe Mazziniego**, twórcy szczególnej wizji mesjanizmu włoskiego, który uważał, że nic nie dzieje się bez woli Boga, a Włosi jako zjednoczony naród (istnienie wspólnoty narodowej było nieodzownym czynnikiem dla takiego zjednoczenia) mają najwyższe uzdolnienia, umożliwiające w racjonalny sposób łączenie myśli i czynu. Rezultatem tego połączenia miało być nie tylko zjednoczenie, ale i właściwe (szczególne) miejsce dla Włochów wśród innych narodów. Był twórcą idei federacji europejskiej z dominującą rolą Włoch, a stolicę Europy widział w Rzymie³¹.

W klasycznym rozumieniu idei nacjonalistycznej należy zauważyć koncepcje **Charlesa Maurrasa** – zagorzałego zwolennika monarchizmu, który utożsamiał z nacjonalizmem, odrzucał obce nacje jako element napływowy (dotyczyło to szczególnie Żydów). Był zwolennikiem koncepcji państwa narodowego oraz zasady silnej władzy (monarcha). Dostrzegając walory i znaczenie Kościoła katolickiego dla utrwalenia koncepcji narodowych, czuł się jednak ateistą³².

²⁷ P. Lawrence, *Nacjonalizm...*, s. 13.

²⁸ K. Chojnicka, H. Olszewski, *Historia doktryn...*, s. 181.

²⁹ P. Lawrence, *Nacjonalizm...*, s. 30, 36–37.

³⁰ *Ibidem*, s. 38 i n.

³¹ *Ibidem*, s. 14; K. Chojnicka, H. Olszewski, *Historia doktryn...*, s. 181.

³² K. Chojnicka, H. Olszewski, *Historia doktryn...*, s. 193–194.

Z kolei **Jules Michelet**, upatrując początków budowy nowoczesnego narodu w okresie rewolucji francuskiej, uznał, że to wówczas wykształciło się pojęcie narodu francuskiego, który to termin utożsamiał z ludem, który przez zasadę samostanowienia zapoczątkował nowe myślenie o narodzie. Lud, a nie państwo, tworzy więc podstawę do budowy wizji narodu i nacjonalizmu³³.

Na gruncie brytyjskim idea narodu była łączona z koncepcjami etnicznymi. **Thomas Arnold** był przekonany, że „wola” powinna być jedynym elementem niezbędnym do budowy państwa. Za spoiwo niezbędne do kształtowania odrębnych państwowości uznawał religię, która mogła kształtować więzi ponad poziomem władzy³⁴. **John Seeley** to z kolei zwolennik idei imperialnej, uznający zasadę rozprzestrzeniania się wpływów brytyjskich na tereny innych państw. Zasada narodowości była przez niego traktowana jako koncepcja niebezpieczna, zagrażająca pozycji wielkich imperiów. Dzielił państwa na „nieorganiczne” – sztucznie powstałe w wyniku podbojów oraz „organiczne”, których układ i charakter był kształtowany przez wieki³⁵.

Na tworzenie się koncepcji narodowych u schyłku XIX stulecia wpływał semityzm. Twórcą koncepcji nazwanej syjonistyczną był **Theodor Herzl**. W pracy uznawanej za katechizm syjonizmu *Państwo żydowskie* (1896) wysunął teorię utworzenia państwa żydowskiego (Argentyna, Palestyna, Cypr, Turcja, półwysep Synaj, Uganda czy Madagaskar) na terenach niezamieszkałych, po uzyskaniu poparcia międzynarodowego. Przesłanie koncepcji wyglądało następująco: „Kwestii żydowskiej nie da się rozwiązać poprzez asymilację z powodu z jednej strony, wiecznotrwałego antysemityzmu, z drugiej – z powodu woli samych Żydów do przetrwania jako naród. Państwo żydowskie może powstać wyłącznie na drodze rozwiązań politycznych, przy udziale i zgodzie wielkich mocarstw”³⁶.

Koncepcja przeszła w fazę realizacji po drugiej wojnie światowej na terenie Palestyny, kiedy to powołano do życia państwo Izrael, pozwalając diasporze żydowskiej żyjącej w rozproszeniu na budowę własnej państwowości. Efektem tych procesów jest m.in. konflikt arabsko-izraelski, a region ten stał się jednym z najbardziej konfliktogennych terenów współczesnego świata.

Bardzo dużą rolę w kreowaniu idei nacjonalizmu odgrywały tzw. teorie narodu, które pozwalały, zdaniem ich twórców, na uwzględnienie najważniejszych

³³ P. Lawrence, *Nacjonalizm...*, s. 40–43.

³⁴ Ibidem, s. 45

³⁵ Ibidem, s. 47.

³⁶ N. Dmowska, *Syjonizm*, w: *Idee i doktryny polityczne XX w. Wybór*, red. A. Wojtaszak, D. Wybranowski, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2006, s. 329.

cech pozwalających na określenie specyfiki poszczególnych nacji. Przyjmując uniwersalny porządek, kształtowane były często na rodzimych wzorcach, zrozumiałych przede wszystkim dla określonych nacji (por. tab. 1).

Tabela 1. Rozwój klasycznych teorii narodu

Twórca teorii	Podmiot teorii	Podstawowe założenia	Miejsce prezentacji teorii
John Stuart Mill	reprezentatywny rząd	narodowość jest tam, gdzie są ludzie połączeni wzajemnymi sympatiami, chętniej działają wspólnie ze sobą niż z innymi, pragną żyć pod jednym i tym samym rządem, a zarazem pragną, żeby ten rząd był sprawowany wyłącznie przez nich albo przynajmniej przez jakąś ich część	<i>Rozważania o rządzie reprezentatywnym</i> (1861)
John Emerich Dalberg-Acton	jedność narodowa	istnieje władza silniejsza niż państwo, różna i niezależna od swoich członków i wyraża ona, po raz pierwszy w historii, ideę abstrakcyjnej narodowości	<i>Nacjonalizm, w: Eseje o wolności i władzy</i> (1862)
Ernest Renan	zasada duchowa	naród jest wielką solidarnością, ustanowioną przez poczucie ofiar, które ponieśliśmy w przeszłości i które jesteśmy gotowi jeszcze ponieść; wymaga istnienia przeszłości	<i>Co to jest naród?</i> (1882)
Max Weber	etniczność i wspólnota polityczna	wspólnota etniczna oparta na wspólnej subiektywnej wierze we wspólnotę pochodzenia, naród to pojęcie odnoszące się do wspólnoty politycznej, która jest gotowa na stosowanie przemocy do realizacji własnych celów	<i>Gospodarka i społeczeństwo</i> (1922)
Emil Durkheim	wyobrażenie zbiorowe (świadomość zbiorowa), funkcjonalizm	nacjonalizm spełniający cechy tego, co święte i rytualne może być nową religią skupioną w jedną wspólnotę; miejsce Kościoła zająłby naród	<i>Elementarne formy życia religijnego: system totemiczny</i> (1912).
Marksieści (Karol Marks i Fryderyk Engels)	internacjonalizm	narodowe sprzeczności i antagonizmy pomiędzy ludami/narodami zanikają coraz bardziej wraz z rozwojem burżuazji, wolności handlu, rynku światowego, uniformizacji sposobu produkcji i odpowiadających temu warunków życia	<i>Manifest komunistyczny</i> (1848)
Talcott Parsons	wspólnota obywateli	wspólnota wszystkich obywateli akceptujących polityczną integrację i prawa obywatelskie przez solidarność i lojalność wobec grupy, nieograniczającej się do jednej grupy etnicznej lecz szerszej wspólnoty (różni się jednak od grup religijnych i etnicznych)	<i>Sociological Theory and Modern Society</i> (1967)

Źródło: opracowanie własne.

W kręgu pionierów nacjonalizmu można wymienić także koncepcje głoszone przez **Carltona Hayesa** i **Hansa Kohna**, którzy odróżniali powstanie koncepcji narodu od nacjonalizmu, uważając, że nacjonalizm jest zjawiskiem dużo młodszym – nie jest tworem naturalnym, lecz efektem rozwoju społeczno-historycznego. Carleton Hayes zwracał uwagę na rozwój pojęcia świadomości narodowej, czego efektem jest poczucie odrębności narodowej oraz poczucie lojalności i podporządkowania się wobec państwa narodowego³⁷. Jak podkreślał Hayes, przed upływem XVIII stulecia nie możemy mówić o poczuciu odrębności narodowej i budowie państw narodowych³⁸. Traktując nacjonalizm z perspektywy XVIII-wiecznej teorii politycznej – naród powinien mieć własne państwo. W szerszym kontekście nacjonalizm wynikający z określonej tradycji jest często starszy³⁹.

Pierwsze teorie związane z rozwojem idei nacjonalistycznej wynikały z koncepcji prymordialistycznych (*perennialist*), sięgających do tradycji pierwotnych mitologii czy legend⁴⁰ i sprowadzały się do idei tradycjonalistycznych o pierwotnym, wręcz biologicznym czy duchowym podłożu. Często czerpały również również do tradycji religijnych⁴¹.

Anthony D. Smith dokonał oceny rozwoju koncepcji nacjonalistycznych w okresie modernistycznym – pierwszy z etapów modernistycznych został nazwany przez autora socjoekonomicznym. Jako głównych reprezentantów tego kierunku wymienił **Toma Narina**⁴² i **Michaela Hechtera**. Biorąc za podstawę relacje socjoekonomiczne, wspomniani autorzy stworzyli teorię wpływu nacjonalizmów na konflikt pomiędzy elitami centralnymi a elitami peryferyjnymi w poszczególnych państwach. Konflikt ten dotyczy także relacji pomiędzy

³⁷ P. Lawrence, *Nacjonalizm...*, s. 120 i n.

³⁸ C. Hayes, *The Historical Evolution of Modern Nationalism*, Macmillan, New York 1931, s. 292–293. Podobne opinie głosił Hans Kohn, por. H. Kohn, *The Idea of Nationalism: A Study in its Origins and Background*, The Macmillan Company, New York 1958, s. 3. Na temat H. Kohna – por. informację biograficzną, w: U. Özkrimili, *Theories of Nationalism...*, s. 36.

³⁹ A. Hastings, *The Construction of statehood. Ethnicity, Religion and Nationalism*, Cambridge University Press, Cambridge 1997, s. 3–4.

⁴⁰ Hasło *Primordialism*, w: *The Oxford English Dictionary*, Oxford University Press, Oxford 2008.

⁴¹ Por. E. Shils, *Tradition*, University of Chicago Press, Chicago 1981, s. 178–179.

⁴² Por. T. Narin, *The Break-up of Britain. Crisis and Neo-Nationalism*, Verso, London 1981, s. 332. Por. np. ideę Polaka-katolika w poglądach Romana Dmowskiego: „Katolicyzm nie jest dodatkiem do polskości, zabarwieniem jej na pewien sposób, ale tkwi w jej istocie, w znacznej mierze, stanowi jej istotę. Usiłowanie oddzielenia u nas katolicyzmu od polskości, oderwanie narodu od religii i Kościoła, jest niszczeniem samej istoty narodu”. R. Dmowski, *Kościół, Naród i Państwo*, Ligatur, Skultuna 2007, s. 19.

regionami centralnymi a kresowymi, które narzucają centrum nadmierną dominację⁴³. Na temat solidaryzmu narodowego i racjonalizmu działania pisał **Michael Hechter**, zastanawiając się nad racjonalizmem wyboru grup etnicznych, zauważał ich solidarnościowy charakter. System funkcjonowania tych grup kieruje się własną specyfiką opartą na tradycyjnych elementach behawioralnych – występują więc kary i nagrody. Oczywiście wydaje się więc założenie, że dominująca rola jednostki w polityce sprzyja ujawnianiu się różnic etnicznych. Teorie autorytarne sprzyjają bardziej określeniu idei wroga i jednoznacznemu nazwaniu wroga⁴⁴.

W okresie „klasycznego modernizmu” (modernizm socjokultury) natomiast, a więc w teoriach powstałych po drugiej wojnie światowej, możemy wyróżnić koncepcje autorstwa **Ernesta Gellnera** – autora słynnego twierdzenia: nie jest celem narodów, by stworzyć nacjonalizm, to nacjonalizm tworzy narody⁴⁵. Nowoczesność spojrzenia Gellnera była związana z postmodernistycznym modelem rozwoju świata, a w narodach i nacjonalizmach zauważał elementy kulturowo-socjologiczne. Samą industrializację porównywał do przełomu neolitycznego, a towarzyszące temu zjawisku zmiany społeczne i kulturowe wpływały na postęp, a co za tym idzie, i inne rozumienie nacjonalizmu. Język i kultura stawały się spoiwem nowoczesnych narodów, podstawą ich tożsamości⁴⁶. Cechą charakterystyczną tej teorii było istnienie wyższej kultury, która tworzyła nowe, wykształcone i ujednoczające się społeczeństwo. Wizję upowszechniania kultury przeciwstawił kulturze niższej, która powstała w okresie przedindustrialnym i nie przetrwała próby czasu.

Trzeci rodzaj koncepcji nacjonalistycznej powstały w okresie modernizmu nazwano politycznym. W gronie twórców tej teorii należy wymienić: **Johna Breilly, Anthony Giddensa i Michaela Manna**. Autorzy ci wyznawali zasadę nierozłączności nacjonalizmu i suwerenności państwowej. Mann dodatkowo uważał istnienie terminu „społeczeństwo” za sztuczny twór, a Giddens – powstanie państw narodowych określał jako transformację społeczeństw⁴⁷. Zupełnie odmienne zdanie prezentował **Elie Kedourie** (modernizm ideologiczny), upatrując

⁴³ Zob. M. Hechter, *Containing Nationalism*, Oxford University Press, Oxford 2000; A.D. Smith, *Ethno-symbolism...*, s. 68; por. Ch. Dandeker, *Nationalism, Nation...*, s. 31 i n.

⁴⁴ A.D. Smith, *Ethno-symbolism...*, s. 93–95.

⁴⁵ E. Gellner, *Narody i nacjonalizm...*, s. 164.

⁴⁶ A.D. Smith, *Ethno-symbolism...*, s. 68, 88–89; por. R. Brubaker, *Myths and Misconceptions*, w: *National Self-Determination and Secession*, red. M. Moore, Oxford University Press, Oxford 1998, s. 252 i n.

⁴⁷ M. Billig, *Banalny nacjonalizm...*, s. 109–110, 123; por. A.D. Smith, *Ethno-symbolism...*, s. 68–69.

początki nacjonalizmu w XIX-wiecznych koncepcjach niemieckich. Uważał, że początek takim rozważaniom dał Johann Gottlieb Fichte. Odwołując się do tradycji Oświecenia oraz rozważań nad znaczeniem języka i kultury autorstwa Johanna Gottfrieda Herdera, istotną rolę przypisywał Immanuelowi Kantowi. Kantowska idea autonomii dobrej woli miała się przyczynić do powstania koncepcji nacjonalizmu⁴⁸.

Ostatnia koncepcja modernistyczna związana jest z teoriami konstrukcyjnymi **Benedicta Andersona** oraz **Erica Hobsbawma**. Dla Hobsbawma charakter nacjonalizmu wynika z konstrukcji społecznej, powstałej na różnych etapach rozwoju narodu, uzależnionej od określonych tradycji, służących elitom rządzącym do kontroli i ukierunkowywania mas. Zastanawiając się nad przyszłością nacjonalizmu, autor wieszczy ich kres wraz z upadkiem teorii państwa narodowego. Świat *supranarodowy* czy nawet *infranarodowy* stworzy nową teorię rozwoju społeczeństw o globalnym wymiarze⁴⁹.

Problem nacjonalizmu może być odebrany także w kategoriach psychologicznych. Koncepcja ta jest widoczna w analizach **Benedicta Andersona**, który używa określenia „wspólnoty wyobrażone”. Dla Andersona każda osoba w inny sposób wyobraża sobie naród. Takie wyobrażenie jest więc inne w sensie psychologicznym. Dla takiego toku rozumowania charakterystyczne jest stwierdzenie o przeciętnych obywatelach: nigdy nie poznają większości swoich rodaków, nie spotykają ich, nic nawet o nich nie wiedzą, a mimo to pielęgnują w umyśle obraz wspólnoty⁵⁰.

Analizę rozwoju koncepcji nacjonalizmu w czasach współczesnych należy rozpocząć od analizy poglądów autorstwa **Craigha Calhouna** i **Anthony Smitha**. Poszukiwania dotyczące korzeni nacjonalizmu łączą się nierozdzielnie z pojawieniem się nowoczesnego myślenia o istocie narodu. Paradoksalnie jednak nie naród, a kwestie etniczne oraz istnienie instytucji państwa, stały się podstawą do wypracowania nowych teorii nacjonalizmu. Współczesne rozumienie istoty samego nacjonalizmu jest coraz częściej przedmiotem analiz teoretycznych. Zdziwienie może budzić nieco archaiczne rozumienie zjawiska przez pryzmat terytorium państwa, gdy równolegle rozwija się np. pojęcie diaspory, wykraczające

⁴⁸ Zob. E. Kedourie, *Nationalism*, Blackwell Publishes, London 1961, s. 34 i n. Por. A.D. Smith, *Ethno-symbolism...*, s. 69, 86–87.

⁴⁹ Zob. E.J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*, Cambridge University Press, Cambridge 1992, s. 163 i n. Por. M. Billig, *Banalny nacjonalizm...*, s. 253.

⁵⁰ B. Anderson, *Wspólnoty wyobrażone...*, s. 109–110, 123; A.D. Smith, *Ethno-symbolism...*, s. 68–69.

poza obszar terytorialny i dotyczące narodu jako całości (element pochodzenia) bez względu na miejsce zamieszkania.

Przyjrzyjmy się zaproponowanym przez Craigha Calhouna dziesięciu istotnym wyznacznikom współczesnego rozumienia nacjonalizmu⁵¹:

1. Granice terytorium lub populacji, lub obu naraz.
2. Niepodzielność – przekonanie, że naród jest spójną jednostką.
3. Suwerenność, albo przynajmniej aspirowanie do suwerenności i tym samym formalnej równości z innymi narodami, oznaczająca autonomiczne i zazwyczaj samowystarczalne państwo.
4. Oddolna koncepcja legitymizacji władzy, tzn. idea, według której rząd jest rządem; o władzy można także mówić, gdy ma powszechne poparcie lub przynajmniej służy interesom „ludu lub narodu”.
5. Powszechne uczestnictwo we wspólnych sprawach – mobilizacja ludności poprzez przynależność do narodu (czy na potrzeby wojny, czy działań obywatelskich).
6. Bezpośrednia przynależność, co oznacza, że każda jednostka zostaje natychmiast częścią narodu i w tym sensie staje się bezdyskusyjnie równie ważna, jak inni członkowie.
7. Kultura, czyli kombinacja języka, wspólnych przekonań, wartości i charakterystycznych zwyczajów.
8. Brak granic czasowych – przekonanie, że naród jako taki istnieje przez wieki i będzie istniał w przyszłości; oraz historia narodu.
9. Wspólne pochodzenie lub rasa.
10. Wyjątkowe historyczne czy nawet religijne związki z konkretnym terytorium.

Rodzi się oczywiście pytanie, czy naród należy traktować jako twór nowoczesności, czy być może pozostaje tworem historycznym. Oba ujęcia mają wielu zwolenników. Należy jednak zauważyć, że sam nacjonalizm uaktywnia się w świecie badań wraz z pojawieniem się, jako czynnika badawczego, elementu politycznego, aktywizującego negatywne postawy wobec obcych, „instynkt polityczny”, lub jest cechą etnicznego przekonania, że jest ona następstwem historycznego rozwoju społeczeństwa kształtującego współczesne rozumienie nacjonalizmu⁵².

⁵¹ C. Calhoun, *Nacjonalizm...*, s. 13–14.

⁵² P. Lawrence, *Nacjonalizm...*, s. 17–18.

Zastanawiając się nad współczesnym definiowaniem zagadnienia, Anthony D. Smith prezentuje pięć podstawowych znaczeń samego terminu nacjonalizm⁵³:

- proces kształtowania i rozwoju narodów,
- sentyment narodowy lub świadomość przynależności do narodu,
- język i symbolika narodu,
- społeczny i polityczny ruch na rzecz narodu,
- doktryna i/lub ideologia narodu, zarówno ogólna, jak i jednostkowa.

Z kolei, określając podstawowe elementy nacjonalizmu (święte własności) autor wymienia⁵⁴:

1. Wiarę w posłannictwo etniczne, ideę narodu jako ludu wybranego, mającego specjalną misję do spełnienia lub mającego wyłączone przymierze z bóstwem.
2. Przywiązanie do świętego terytorium, ziemi ojczystej przodków, uświęconej przez świętych, bohaterów i mędrców oraz do grobów i grobowców przodków.
3. Wspólną pamięć o „złotym wieku”, jako najważniejszym punkcie historii etnicznej narodu, wieku materialnej i/lub duchowej oraz twórczej świadomości.
4. Kult „wielkich umarłych” i ich heroiczne poświęcenie w imię narodu i jego przeznaczenia.

Smith zauważa, że tożsamość narodowa ulega ciągłym ewolucjom, polega na długotrwałym procesie gromadzenia symboli i wzorców etnicznych⁵⁵. W tabeli 2 zaprezentowano czynniki wpływające na współczesne definiowanie pojęcia nacjonalizmu.

Wskazanie czynników kształtujących pojęcie nacjonalizmu pozwala przyjąć się obowiązującym definicjom. **Vernon von Dyke** definiuje nacjonalizm: „Przekonanie, że wszyscy członkowie narodu powinni być politycznie połączeni, zwykle w ramach jednego państwa, oraz wszyscy członkowie narodu powinni być przede wszystkim lojalni wobec niego. Nacjonalizm może być także ideologią podległego narodu dążącego do wyzwolenia spod imperialnego jarzma”⁵⁶. Paul Laurence używa natomiast terminu nacjonalizm w trzech aspektach⁵⁷:

⁵³ A.D. Smith, *Ethno-symbolism...*, s. 17.

⁵⁴ Ibidem, s. 184.

⁵⁵ P. Lawrence, *Nacjonalizm...*, s. 17.

⁵⁶ V. von Dyke, *Wprowadzenie do polityki*, Zysk i S-ka, Poznań 2000, s. 457.

⁵⁷ P. Lawrence, *Nacjonalizm...*, s. 12.

1. Jako abstrakcyjną ideologię, która z historycznego punktu widzenia skupia się na wierze, że ludzkość dzieli się na narody oraz na tym, jak powinno się je definiować.
2. Nacjonalizm oznacza doktrynę polityczną – wiarę nie tylko w to, że istnieją hegemonistyczne rozpoznawalne narody, ale że mogą one same sobą rządzić.
3. W szerszym kontekście dla wskazania powszechnego poczucia przynależności wielu osób do konkretnego narodu.

Tabela 2. Czynniki kształtujące pojęcie nacjonalizmu

Lp.	Podstawowy element definicji	Definicja
1	naród	ideologia, która w centrum umieszcza naród i stara się działać na rzecz dobra narodowego; wyznacza jako wiodące pojęcia: autonomię narodową, jedność narodową i tożsamość narodową
2	czynnik polityczny (beznarodowy)	powstaje głównie na terenach postkolonialnych (Azja i Afryka), nastawiony na cele polityczne, poszukując wspólnej tożsamości narodowej odrzucanej przez obce (kolonialne) ideologie nacjonalistyczne, co może kształtować nową tożsamość regionu
3	państwo narodowe	substancja trwałych zbiorowości; drugim niezbędnym argumentem jest pojawienie się trwałego poczucia patriotyzmu
4	etniczność	wspólnoty ze wspólnymi wierzeniami, zobowiązaniami i historią, angażujące się we wspólne działania, zazwyczaj związane z konkretnym terytorium, nawet jeśli go nie zamieszkują (w przeciwieństwie do <i>narodu</i> – bez kultury politycznej)
5	tożsamość narodowa	stałe odtwarzanie i reinterpretowanie wzorca wartości, symboli, wspomnień, mitów i tradycji, które tworzą dziedzictwo określonych narodów, a także identyfikacja jednostek tym wzorcem i dziedzictwem oraz jego elementami kulturowymi

Źródło: opracowanie własne na podstawie A.D. Smith, *Ethno-symbolism...*, s. 20 i n.

W polskich badaniach nad nacjonalizmem dominującym elementem stał się czynnik narodowy, widziany przez pryzmat ideologiczny. **Ewa Maj** w swojej definicji pojęcia nacjonalizmu podkreśla, że jest to forma świadomości politycznej, której nosicielem jest naród. Na poziomie świadomości potocznej oznaczać może identyfikację narodową z przejawami silnej więzi emocjonalnej i poczucia dumy. Poziom świadomości ideologicznej pozwala przekształcić poczucie świadomości narodowej w związek z państwem i uformować w postaci patriotyzmu (nacjonalizm pozytywny). Jako ideologia pojawia się także nacjonalizm negatywny, który

przejawia się w etnocentryzmie, zawierającym hasła o charakterze „wielonarodowym”, głoszące wyższość danego narodu nad innymi⁵⁸.

Z kolei **Roman Tokarczyk** zauważa, że nazwa nacjonalizm pochodzi od słowa „naród” (łac. *natio*): „Używane coraz częściej od około połowy XIX wieku, występuje najczęściej na oznaczenie procesów narodotwórczych, ruchów narodowych, stanów świadomości jednostkowej lub grupowej, idei państwa narodowego i interesującej nas tutaj ideologii narodowej. (...) nacjonalizm zmierza do podporządkowania interesów innych narodów – interesowi własnego narodu. Wyolbrzymiając zalety własnego narodu i żądając dla niego szczególnych przywilejów, prowadzi do egoizmu narodowego, niechęci, nietolerancji, ksenofobii, szowinizmu i wrogości wobec innych narodów”⁵⁹.

Roman Tokarczyk wyodrębnił także elementy niezbędne do posługiwania się modelem nacjonalizmu⁶⁰:

- naród własny znajduje się na szczycie istniejącej hierarchii narodów,
- każdy naród, jako najdoskonalsza forma życia zbiorowego, charakteryzuje się niepowtarzalnym charakterem narodowym, ukształtowanym rodziną wyidealizowaną tradycją,
- każdy naród powinien się troszczyć, za pomocą wszelkich możliwych środków o zabezpieczenie interesu narodowego, stanowiącego dobro najwyższe dla jednostki ludzkiej,
- każdy naród, kierowany egoizmem narodowym, nie może uniknąć walki z innymi narodami w sytuacjach konfliktów interesów narodowych, skłaniających do ekspansji terytorialnej i podporządkowania sobie innych narodów.

Tego rodzaju definicje są krytykowane m.in. przez **Bogumiła Grotta**, który zarzuca im duże uogólnienie i wzorowanie się na literaturze zachodniej – jego zdaniem zdominowanej przez środowiska lewicowo-liberalne⁶¹. Szukając korzeni nacjonalizmu Grott odwołuje się do ocen wprowadzonych przez Pawła Tarasiewicza, który podzielił nacjonalizm na umiarkowany i skrajny. Pierwszy utożsamiany jest z patriotyzmem, a drugi z szowinizmem⁶². Jest to podział adekwatny do klasycznej wersji negatywnego i pozytywnego nacjonalizmu. Grott

⁵⁸ E. Maj, w: *Encyklopedia politologii*, t. 4, red. M. Marczevska-Rytko, E. Olszewski, *Myśl społeczna i ruchy polityczne współczesnego świata*, Zakamycze, Kraków 2000, s. 247.

⁵⁹ R. Tokarczyk, *Współczesne doktryny...*, s. 321–322.

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ B. Grott, *Nacjonalizm czy nacjonalizmy...*, s. 8.

⁶² P. Tarasiewicz, *Spór o naród*, TNKUL, Lublin 2003, s. 244, 245.

uważa, że takie uproszczenie nie daje możliwości ukazania wpływów, np. idei chrześcijańskich na kształtowanie idei nacjonalistycznych⁶³.

Jeszcze inaczej na problem nacjonalizmu patrzy **Andrew Heywood**, który dzieli nacjonalizm na trzy rodzaje (por. tab. 3).

Tabela 3. Podział nacjonalizmu według Andrew Heywooda

Rodzaj nacjonalizmu	Definicja
Nacjonalizm etniczny	forma nacjonalizmu, która czerpie z poczucia odrębności etnicznej i pragnienia jej zachowania
Nacjonalizm integralny	silny, a nawet noszący znamiona hysterii, nacjonalistyczny zapał, za sprawą którego indywidualna tożsamość zostaje wchłonięta przez tożsamość narodową
Nacjonalizm kulturowy	forma nacjonalizmu, w której nacisk kładziony jest nie na samorządność, lecz odrodzenie narodu jako szczególnej cywilizacji

Źródło: opracowanie własne na podstawie A. Heywood, *Ideologie polityczne...*, s. 336.

Poszukując źródeł nacjonalizmu, możemy zaobserwować całą grupę elementów wpływających na pojęcie nacjonalizmu. Dla Romana Tokarczyka źródłami są: naród, państwo, kultura, język, wspólnota terytorialna, ekonomika oraz obiektywne i subiektywne czynniki wspólnoty narodowej. Dla Heywooda to z kolei: naród, wspólnota organiczna, samostanowienie, polityka tożsamości. Naród, kultura, tradycja, etniczność są powtarzalnymi elementami idei nacjonalizmu, coraz więcej badaczy zauważa jednak, że równie ważnymi elementami, wyodrębniającymi się z kręgu tradycji czy kultury, są religie. Ze względu na czynnik religii wyróżniamy nacjonalizmy: indyferentne, ateistyczne, pogańskie i religijne⁶⁴, co widać wyraźnie na przykładzie nacjonalizmu polskiego, niemieckiego, ukraińskiego. Najczęściej spotykana analiza opiera się na politologicznych studiach nad religią. Efektem takich analiz jest wypracowanie trzech kategorii postaw wobec Kościołów i religii⁶⁵:

- powstająca pod wpływem wartości świeckich – zauważa istnienie świata religii, ale nie przecenia jego wartości, odrzucając lub bagatelizując wy-mogi religijne,

⁶³ B. Grott, *Nacjonalizm czy nacjonalizmy...*, s. 8; H. Olszewski, M. Zmierzak, *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Wydawnictwo „Ars Boni et Aequi”, Poznań 1993, s. 287–296; J.M. Bocheński, *Sto zabobonów. Krótki filozoficzny słownik zabobonów*, Philed, Kraków 1994, passim – Ojciec Bocheński zauważa, że prezentowana jest najczęściej negatywna strona nacjonalizmu, utożsamiana z wpływami rasizmu czy darwinizmu społecznego.

⁶⁴ R. Bäcker, *Typologia rosyjskiego nacjonalizmu...*, s. 163.

⁶⁵ B. Grott, *Nacjonalizm czy nacjonalizmy...*, s. 10 i n.

- nacjonalizm chrześcijański – odrzuca pojęcie narodu jako absolutu, którym może być tylko Bóg, popiera natomiast etykę chrześcijańską porządkującą relacje międzyludzkie, a więc i między narodami,
- neopogański – głosi zasadę nieustannej walki wszystkich ze wszystkimi, jest szkodliwy dla rozwoju narodów uznając dominację jedynie jednej nacji.

Trudno jest taką typologię przyjąć, jak obowiązującą np. dla religii prawosławnej na przykładzie rosyjskim i nie chodzi tu o różne podziały w prawosławiu, lecz ze względu na liczebność nacjonalizmów religijnych w samej Federacji Rosyjskiej⁶⁶. Wpływy religii są wykorzystywane przez wielu polityków popierających koncepcje nacjonalistyczne, np. lider francuskiej skrajnej prawicy **Jean-Marie Le Pen** w 1991 roku stwierdzał: „Francja narodziła się wraz z chrztem Chlodwiga w 496 roku (...) niosąc ten niegasnący płomień, który jest duchem narodu, przez ponad półtora tysiąca lat”⁶⁷.

Otwarte pozostaje pytanie, w jakich kategoriach należy traktować chociażby czynnik dominacji kulturowej, widoczny wśród idei narodowych wielu współczesnych narodów, np. pangermanizm, panslawizm (obecnie także panrosjanizm) czy panturkizm (i inne). Czy jedynie jako skrajny przypadek czynnika kultury, czy może jako mechanizm utrwalania postaw skrajnie nacjonalistycznych – sprzyjających odradzaniu się haseł: *Polska dla Polaków; Niemcy dla Niemców, Francja dla Francuzów czy Precz z obcymi!* (i innych). Widać to na przykładzie działań Rosji Władimira Putina. „Mała Rosja”, to termin, który dla wielu Rosjan jest określeniem używanym wobec Ukrainy. Idea panslawistyczna stosowana wobec „bratnich narodów” (Białoruś, Ukraina) jest obecnie zastępowana panrosjanizmem i ma zastosowanie także wobec Ukrainy⁶⁸. To oczywiste, że stała się elementem rosyjskiej doktryny geopolitycznej i strategii militarnej⁶⁹.

W podobny sposób możemy spojrzeć na nacjonalizmy ze względu na politykę i nie chodzi tu jedynie o skłonność narodów do przyjmowania określonego typu myślenia politycznego, lecz upowszechnianie się haseł nacjonalistycznych. Oczywiście sprzyjają temu wszelkiego rodzaju sytuacje kryzysowe, kiedy to społeczeństwa przyjmują jako dobrą wróżbę opinie i poglądy populistów, uznających

⁶⁶ R. Bäcker, *Typologia rosyjskiego nacjonalizmu...*, s. 164.

⁶⁷ P. Lawrence, *Nacjonalizm...*, s. 11.

⁶⁸ M.H. van Herpen, *Wojny Putina. Czeczenia, Gruzja, Ukraina 2014*, Wydawnictwo Prószyński i S-ka, Warszawa 2014, s. 116.

⁶⁹ Rosjanie starają się kontrolować obszar tzw. bliskiej zagranicy, mieć pełne wpływy na terenach postradzieckich. Por. I. Topolski, *Siła militarna w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2004, s. 181 i n.

jako zasadne głoszenie haseł nacjonalistycznych dla uwiarygodnienia konieczności sanacji ustrojowej lub w sytuacji zagrożenia zewnętrznego bytu narodu wobec potencjalnego (często także historycznego) agresora.

Jeszcze inaczej na problem patrzy **Michael Billig**, który zauważa stereotypowy charakter myślenia o nacjonalizmie. Pojęcie to jest kojarzone najczęściej z myśleniem o postawach peryferyjnych, nie dotyczy rozwiniętych państw demokratycznych. Billig uważa, że mianem tym określa się najczęściej działania separatystów, ekstremistów czy bojowników walczących o odzyskanie ojczyzny (która upadła w przeszłości), a wszystko to dzieje się gdzieś na marginesie istniejących demokracji zachodnich. Takie rozumienie jest oczywiście błędne – nacjonalizm jest także elementem działania dużych narodów. Billig pisze o reprodukcji narodów za pomocą wielu ideologicznych środków. Podkreśla, że w rozwiniętych państwach nacjonalizm jest własnością „endemiczną” a nie jedynie chwilowym nastrojem⁷⁰.

Podstawowe idee nacjonalizmu

Próba określenia podstawowych idei nacjonalistycznych napotyka na wiele pojęć, które często można sprowadzić do wspólnego mianownika. Pojawiają się takie określenia jak: naród, państwo (wspólnota terytorialna), tożsamość narodowa (kultura, język, oraz obiektywne i subiektywne czynniki wspólnoty narodowej, wspólnota organiczna), patriotyzm i szowinizm (polityka tożsamości), ekonomika i samostanowienie. Naród i etniczność, kultura i tradycja są powtarzalnymi elementami idei nacjonalizmu, coraz więcej badaczy zauważa jednak, że równie ważnymi elementami wyodrębniającymi się z kręgu tradycji czy kultury są religie i ich wpływ na postawy członków określonej nacji (tab. 4).

Tabela 4. Podstawowe idee nacjonalizmu

Idee nacjonalizmu	Charakterystyka idei
1	2
Naród	ludzie, którzy spełniają wymagany zbiór kryteriów kulturowych, takich jak: język, religia, etniczność, historia i tradycja, należą do narodu
Państwo	będąc głównie narzędziem politycznym może przyczynić się do wewnętrznego jednoczenia narodu i zabezpieczenia jego bytu przed zagrożeniem wewnętrznym

⁷⁰ M. Billig, *Banalny nacjonalizm...*, s. 30; por. U. Özkrimili, *Theories of Nationalism...*, s. 176.

1	2
Tożsamość narodowa	ludzkość dzieli się na wiele narodów, z których każdy ma wyjątkowy charakter i inną tożsamość
Patriotyzm i szowinizm	nacjonalizm utożsamiany jest najczęściej z doktryną polityczną, której wyznacznikami są dwie różniące się od siebie ideologie i postawy: patriotyzmu (uczucie psychologicznego przywiązania do własnego narodu, miłość do ojczyzny, gotowość do poświęceń dla jej dobra) i szowinizmu (wyolbrzymianie zalet własnego narodu, żądanie dla niego szczególnych przywilejów kosztem innych narodów, czego efektem jest nietolerancja, ksenofobia i wrogość wobec innych narodów); nacjonalizm umiarkowany czerpać będzie z idei patriotycznych, a radykalny opiera się na postawie szowinistycznej
Samostanowienie	jest wyrażeniem woli ludu rozumianej jako określenie zbiorowych interesów społeczeństwa; sam nacjonalizm rozumiany jest jako połączenie idei: wspólnoty narodowej i suwerenności ludu
Ekonomika	naród jest rezultatem głównie rozwoju kapitalizmu; rozwijając złożone mechanizmy ekonomiczne, wciąga w nie stopniowo większość społeczeństwa, wzmacniając i kreując więzi narodowe

Źródło: opracowanie własne.

Przyjrzyjmy się szerzej owym ideom. Samo pojęcie narodu ma wiele definicji. Powstało też kilka teorii narodu. Heywood pokusił się także o pokazanie różnorodności rozumienia pojęcia samego narodu przez inne ideologie. Przyjmując kryterium ideologiczne, A. Heywood wyróżnia:

1. Nacjonalizm liberalny – oparty na fundamentalnym założeniu, że rodzaj ludzki jest naturalnie podzielony i stanowi zbiór narodów, z których każdy ma własną tożsamość. Koncepcja ta łączy ideę narodu i suwerenność ludu. Suwerenne państwo narodowe powinno być oparte na zasadzie samostanowienia narodu. Koncepcja ta wykorzystuje zasadę równouprawnienia narodów oraz powszechnego poszanowania praw człowieka. Przeciwnicy koncepcji oskarżają jej zwolenników o naiwność polityczną. Jako przykład wskazuje się byłą Jugosławię, kraj, który był etnicznym konglomeratem, a właśnie etniczne przerodziły się w otwartą wojnę i czystki etniczne. Twórcy i zwolennicy teorii m.in.: Jean Jacques Rousseau, John Stuart Mill, Giuseppe Mazzini, Thomas Woodrow Wilson.
2. Nacjonalizm konserwatywny – koncentrujący się na realizowaniu zasady spójności społecznej i publicznej harmonii, czego efektem jest poczucie patriotyzmu narodowego. Koncepcja ta powstała w państwach rozwiniętych w sytuacji zagrożenia zewnętrznego lub wewnętrznego. Jej zwolennicy sprzeciwiają się uniwersalizacji w ramach Unii Europejskiej (np. negacja wspólnej waluty – euro, migracji). Twórcy i zwolennicy teorii m.in.:

- Benjamin Disraeli (koncepcja „jednego narodu”), Otto von Bismarck (niemiecki i pruski nacjonalizm dla dobra Rzeszy), Aleksander III (zwolennik nacjonalizmu panslawistycznego), Margaret Thatcher (wojna o Falklandy-Malwiny), Ronald Reagan (inwazja na Grenadę) czy rodzina Bushów (inwazja na Panamę, wojna w Zatoce Perskiej, wojna w Afganistanie i interwencja w Iraku).
3. Nacjonalizm ekspansywny – cechuje go agresywny, militarny i ekspansywny charakter. Wojownicza forma nacjonalizmu oparta jest na poglądach szowinistycznych. Dzieli narody na „nas” i „obcych”. Często takim poglądom towarzyszy idea imperialna (np. walka o kolonie). Niektóre narody (wg tej teorii) istnieją by rządzić, inne by być rządzonymi.
 4. Nacjonalizm antykolonialny – polegał na wykorzystaniu haseł antykolonialnych do stworzenia własnych idei nacjonalistycznych i walki o utworzenie własnych państw, inspiracją była idea samostanowienia narodów⁷¹.

„Ożywienie etniczne” i separatyzmy

Okres po drugiej wojnie światowej, w rozumieniu pojęcia nacjonalizmu, został zdominowany przez dwie kategorie: ruchy narodowo-wyzwoleńcze związane z powszechnym procesem dekolonizacji oraz ruchy separatystyczne, wynikające z tzw. ożywienia etnicznego, które w pierwszej fazie objęło społeczeństwa industrialne Zachodu – kanadyjski Quebec i belgijską Flandrię; Szkocję i Katalonię, Bretanię, Baskonię/Euskadię, Korsykę i Walię⁷². Ważnym elementem rozważań było pojawienie się etnosymbolizmu. Etniczność, polegająca na faworyzowaniu członków tej samej grupy, stała się naturalnym elementem działania społeczeństw, prowadzącym do specyficznej formy nacjonalizmu. Nie wchodząc w korzenie tej koncepcji, należy zauważyć oparte na prymordializmie idee **Walkera Connora**⁷³, który jako jeden z pierwszych użył terminu etnonacjonalizm – rozumiany jako niezdolność części obywateli do samoograniczenia władzy własnej grupy etnicznej w państwie, co może mieć wpływ na powstawanie lub odradzanie się konfliktów narodowych⁷⁴.

⁷¹ A. Heywood, *Politologia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006, s. 177 i n.

⁷² A.D. Smith, *Ethno-symbolism...*, s. 157.

⁷³ Zob. również koncepcje zawarte w pracy W. Connor, *The National Question in Marxist-Leninist. Theory and Strategy*, Princeton University Press, New Jersey 1984, s. 96 i n.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 97, por. P. Lawrence, *Nacjonalizm...*, s. 149.

W drugiej fazie procesy te uległy nasileniu w wyniku upadku ideologii komunistycznej w Europie Środkowej i Wschodniej. Rozpad ZSRR oraz upadek całego tzw. bloku wschodniego uaktywnił separatyzm narodowe i etniczne w tej części świata. Na scenie politycznej pojawiły się nowe państwa tworzone przez Bałtów, Białorusinów, Ukraińców, Gruzinów, Ormian, Azerów, Abchazów i inne narody Kaukazu. Dekompozycja przeprowadzona w sposób pokojowy dotyczyła Czechosłowacji, uaktywniła nacjonalizmy na terenie byłej Jugosławii⁷⁵. Etniczne i terytorialne nacjonalizmy dotyczą współcześnie także innych obszarów świata, czego przykładem są Kurdowie, Tamilowie czy Tybetańczycy.

Nacjonalizm jest z założenia projektem dotyczącym mas, który pozwala na tworzenie wzorca narodu, jest tworem elit, które w sposób świadomy określają zagrożenie i zgłaszają propozycję jego ograniczenia lub zlikwidowania. Teorie nacjonalistyczne cechuje także określenie wroga lub wrogów. Często projektowi towarzyszy idea „modernizacji” czy sanacji państwa i społeczeństwa⁷⁶.

Autorzy piszący współcześnie starają się w swoich opracowaniach wykazać poza analizę problemów modernizmu i etnosymbolizmu, prezentując postawy modernistyczne, analizując mniejsze grupy, np. rolę kobiet oraz dokonując przewartościowania i nowej oceny wcześniejszych teorii. Uwidacznia się to szczególnie w nacjonalizmie postkolonialnym⁷⁷. Nietrudno zauważyć, że w społecznościach postkolonialnych odżywają stare teorie nacjonalistyczne, związane z nacjonalizmem hinduskim (np. antyimperialne teorie socjalizmu indyjskiego **Jawaharlala Nehru**⁷⁸ czy koncepcjami **Frantza Fanona** piszącego o fundamencie narodowym, jako elemencie własnego „ja”⁷⁹).

Współcześnie teorie antykolonialne zostały rozwinięte przez zwolennika szeroko pojętej jedności Indii **Partha Chatterjee’a**⁸⁰, jednego z założycieli *Subaltern Studies* (obok Ranajita Guha i Shahida Amina), który oparł swoją teorię na strukturze duchowej i materialnej. Ta pierwsza była wzorowana na utrzymaniu założeń tożsamości kulturowej Indii; druga z kolei wynikała z atrakcyjności rozwiązań Zachodu (postkolonialnych)⁸¹.

⁷⁵ Por. A.D.Smith, *Ethno-symbolism...*, s. 156–157.

⁷⁶ C. Calhoun, *Nacjonalizm...*, s. 16.7

⁷⁷ P. Lawrence, *Nacjonalizm...*, s. 267.

⁷⁸ Por. N. Lazarus, *Nacionalism and Cultural Practice in Postcolonial World*, Cambridge University Press, Cambridge 1999, s. 162 i n.

⁷⁹ F. Fanon, *Wyklęty lud ziemi*, PIW, Warszawa 1985, passim; C. Calhoun, *Nacjonalizm...*, s. 74.

⁸⁰ C. Calhoun, *Nacjonalizm...*, s. 110.

⁸¹ P. Laurence, *Nacjonalizm...*, s. 275.

Innym elementem nowego spojrzenia na nacjonalizm jest powrót do pojęcia patriotyzmu. Na gruncie amerykańskim zwolennikiem takiej koncepcji jest **Richard Rorty**, który w wizji amerykańskiego państwa narodowego upatruje podstaw demokracji. Patriotyzm jest w opozycji do nacjonalizmu, stanowi jego alternatywę. Rorty jest autorem podzielonego świata narodów, będącego w opozycji do oświeceniowych teorii wspólnego człowieczeństwa. Dominacja amerykańska *Pax Americana* powinna być na tyle atrakcyjna, aby być głosem wszystkich zwolenników takiego stylu życia⁸².

Zakończenie

Nacjonalizm to idea rozwijającą się wraz z rozwojem ludzkości. Dzisiejsze rozumienie nacjonalizmu ewoluuje wraz ze zmianami społecznymi. Mamy więc do czynienia z pewną zasadą sinusoidy, w myśl której koncepcje nacjonalistyczne powracają w cykliczny sposób, najczęściej w sytuacjach kryzysów społecznych, co prowadzi do pojawienia się konfliktów o różnorodnym podłożu.

Rozwój koncepcji nacjonalistycznych pozwala zauważyć, że nacjonalizm jest tym silniejszy, im bardziej znamiona kryzysu budzą wzrost społecznego niezadowolenia. Nacjonalizm niesie w sobie czynniki pozytywne, jednoczy społeczności, pozwala określić granice interesu narodowego, daje poczucie odrębności i wspólnotowości, pozwala przetrwać trudne czasy. Nacjonalizm staje się niebezpieczny w sytuacji przyjęcia swej skrajnej formy – szowinizmu, kryzysy mogą bowiem prowadzić do otwartej konfrontacji, być zarzewiem nowych wojen.

To oczywiście, że nacjonalizm jest elementem rozwoju każdej nacji, częścią jego kultury, tradycji i historii. Elity polityczne, społeczne czy religijne „projektując” nacjonalizm muszą brać jednak pod uwagę takie zasady modernizmu, aby były one racjonalne i kontrolowane.

Bibliografia

- Anderson Benedict, *Imagined Communities Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London, New York 2006.
- Anderson Benedict, *Wspólnoty wyobrażone: rozważania o źródłach i rozszerzaniu się nacjonalizmu*, Kraków–Warszawa 1997.

⁸² R. Rorty, *Przygodność, ironia i solidarność*, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 1996, s. 267; por. M. Billig, *Banalny nacjonalizm...*, s. 288.

- Bäcker Roman, Typologia rosyjskiego nacjonalizmu, w: *Ideologie doktryny i ruchy narodowe. Wybrane problemy*, red. Stefan Stępień, Lublin 2006.
- Bartyzel Jacek, *Mauric Barrés*, <http://haggard.w.interiowo.pl/barres.html>.
- Billig Michael, *Banalny nacjonalizm*, Kraków 2008.
- Bocheński Józef M., *Sto zabobonów. Krótki filozoficzny słownik zabobonów*, Kraków 1994.
- Brubaker Rogers, *Myths and Misconceptions*, w: *National Self-Determination and Secession*, red. Moore, Margaret, Oxford 1998.
- Calhoun Craig, *Nacjonalizm*, Warszawa 2007.
- Chojnicka Krystyna, Olszewski Henryk, *Historia doktryn politycznych i prawnych. Podręcznik akademicki*, Poznań 2004.
- Connor Walker, *The National Question in Marxist-Leninist. Theory and Strategy*, New Jersey 1984.
- Dandeker Christopher, *Nationalism, Nation-States, and Violence at End of Twentieth Century: A Sociological View*, w: *Nationalism and Violence*, red. Christopher Dandeker, New Brunswick–London 1998.
- Dmowska Nadieżda, *Syjonizm*, w: *Idee i doktryny polityczne XX w. Wybór*, red. Andrzej Wojtaszak, Dariusz Wybranowski, Szczecin, 2006.
- Dmowski Roman, *Kościół, Naród i Państwo*, Skultuna 2007.
- Dyke van Vernon, *Wprowadzenie do polityki*, Poznań 2000.
- Fanon Frantz, *Wyklęty lud ziemi*, Warszawa 1985.
- Gellner Ernest, *Thought and Change. The Nature of Human Society*, London 1964.
- Gellner Ernest, *Narody i nacjonalizm*, Warszawa 2009.
- Grott Bogumił, *Nacjonalizm czy nacjonalizmy? (in lieu of foreword)*, w: *Nacjonalizm czy nacjonalizmy? Funkcja wartości chrześcijańskich, świeckich i neopogańskich*, red. Bogumił Grott, Kraków 2006.
- Hastings Adrian, *The Construction of statehood. Ethnicity, Religion and Nationalism*, Cambridge 1997.
- Hastings Adrian, *Primordialism*, w: *The Oxford English Dictionary*, Oxford 2008.
- Hayes Carlton, *The Historical Evolution of Modern Nationalism*, New York 1931.
- Hechter Michael, *Containing Nationalism*, Oxford 2000.
- Heywood Andrew, *Ideologie polityczne. Wprowadzenie*, Warszawa 2007.
- Heywood Andrew, *Politologia*, Warszawa 2006.
- Hosbawm Eric J., *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*, Cambridge 1992.

- Jaskułowski Krzysztof, *Mityczne przestrzenie nacjonalizmu. Historia i mit w walijskiej ideologii narodowej*, Toruń 2003.
- Jaskułowski Krzysztof, *Nacjonalizm bez narodów. Nacjonalizm w koncepcjach anglosaskich nauk społecznych*, Wrocław 2009.
- Jaskułowski Krzysztof, *Wspólnota symboliczna. W stronę antropologii nacjonalizmu*, Gdańsk 2012.
- Kamusella Tomasz, *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe*, Basingstoke 2009.
- Kedourie Elie, *Nationalism*, London 1961.
- Kohn Hans, *The Idea of Nationalism: A Study in its Origins and Background*, New York 1958.
- Lawrence Paul, *Nacjonalizm. Historia i teoria*, Warszawa 2005.
- Lazarus Neil, *Nationalism and Cultural Practice in Postcolonial World*, Cambridge 1999.
- MacCrone David, *The Sociology of Nationalism. Tomorrow's Ancestors*, London–New York 1998.
- Maj Ewa, w: *Encyklopedia politologii*, t. 4, red. Maria Marczevska-Rytko, Edward Olszewski, *Myśl społeczna i ruchy polityczne współczesnego świata*, Zakamycze, Kraków 2000.
- Narin Tom, *The Break-up of Britain. Crisis and Neo-Nationalism*, London 1981.
- Olszewski Henryk, Zmierczak Maria, *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Poznań 1993.
- Özkrimili Umut, *Theories of Nationalism. A Critical Introduction*, Basingstoke 2010.
- Rorty Richard, *Przygodność, ironia i solidarność*, Warszawa 1996.
- Shils Edward, *Tradition*, Chicago 1981.
- Smith Anthony D., *Nacjonalizm*, Warszawa 2007.
- Smith Anthony D., *Ethno-symbolism and Nationalism. A cultural approach*, London, New York 2009.
- Tarasiewicz Paweł, *Spór o naród*, Lublin 2003.
- Tokarczyk Roman, *Współczesne doktryny polityczne*, Zakamycze 1998.
- Walicki Andrzej, *Nacjonalizm i społeczeństwo obywatelskie w teorii Ernesta Gellnera*, w: *Idee a urządzanie świata społecznego. Księga jubileuszowa dla Jerzego Szackiego*, red. Ewa Nowicka, Mirosław Chałubiński, Warszawa 1999.
- Wielomski Adam, *Nacjonalizm jakobiński*, w: *Ideologie doktryny i ruchy narodowe. Wybrane problemy*, red. Stępień Stefan, Lublin 2006.

Streszczenie

Prezentowany artykuł dotyczy kwestii ewolucji i rozwoju idei nacjonalistycznych we współczesnym świecie. Koncepcje nacjonalistyczne są tak tradycyjne, jak proces tworzenia narodów. W naszej rzeczywistości związane to jest z wieloma kwestiami, jak odrębności językowe, kulturowe, tradycja, historia, wspólnota terytorialna, ekonomia, religia itd. W konsekwencji odmienności te wpływają na powstawanie separatyzmów, chęci wyodrębnienia własnej nacji w postaci uzyskania autonomicznych praw lub własnego państwa. Nacjonalizm niesie w sobie czynniki pozytywne, jednoczy społeczności, pozwala określić granice interesu narodowego, daje poczucie odrębności i wspólnotowości, pozwala przetrwać trudne czasy. Nacjonalizm staje się niebezpieczny w sytuacji przyjęcia swej skrajnej formy – szowinizmu, kryzysy mogą bowiem prowadzić do otwartej konfrontacji, być zarzewiem nowych wojen. Dzisiejszy nacjonalizm przyjmuje nowe formy oddziaływania. Miejscami spotkań zamiast kościołów stały się np. puby, bary czy też miejsca codziennych spotkań społeczności lokalnych, a karierę zaczyna robić określenie pop-nacjonalizm.

Słowa kluczowe: nacjonalizm, separatyzm, patriotyzm, szowinizm, odrębność, kultura, tradycja, historia, konflikt, autonomia

THE POLITICAL EVOLUTION OF THE NATIONALISTIC THOUGHT. AN OUTLINE OF THE PROBLEM

Summary

The article presents the evolution and development of nationalist ideas in the modern world. Nationalist concepts are as traditional as the same process of creating nations. In our reality is associated with a number of issues, such as distinct language, culture, tradition, history, territorial community, economics, religion and so on. As a result, these differences affect the formation of separatism, desire to extract their own nation in the form obtain separate autonomous rights or your own countries. Nationalism carries the positive factors, unites the community, allows you to specify the boundaries of national interest, it gives a sense of separateness and togetherness, it lets survive tough times, etc. Nationalism becomes dangerous in a situation adopt its extreme forms – chauvinism, crises may in fact lead to open confrontation. be a hotbed of new wars. Today's nationalism adopts new forms of interaction. Instead of meeting places churches have become such pubs, bars or place of daily meetings of local communities, and career starts doing the term pop-nationalism.

Keywords: nationalism, separatism, patriotism, chauvinism, individuality, culture, tradition, history, conflict, autonomy